

Anna Fidelus

Postawy społeczne jako element kapitału społecznego a proces readaptacji społecznej skazanych

Forum Pedagogiczne 1, 87-124

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNA FIDELUS

*Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie*

**POSTAWY SPOŁECZNE JAKO ELEMENT
KAPITAŁU SPOŁECZNEGO A PROCES
READAPTACJI SPOŁECZNEJ SKAZANYCH**

**SOCIAL ATTITUDES AS AN ELEMENT OF THE SOCIAL
CAPITAL AND ITS CONNECTIONS WITH
THE PROCESS OF THE SOCIAL READAPTATION**

Streszczenie

Poziom kapitału społecznego może wywierać znaczący wpływ na efektywność procesu ponownego przystosowania się do funkcjonowania w warunkach wolnościowych osób mających za sobą pobyt w więzieniu. Środowisko lokalne, w którym żyje każdy człowiek, przez oddolnie powstające stowarzyszenia i obywatelskie inicjatywy, jest miejscem alokacji zasobów kapitału społecznego, który sprzyja generowaniu nowych typów więzi oraz inicjowaniu działań również o charakterze integracyjnym i inkluzyjnym. W artykule przeanalizowano kwestie uwarunkowań, towarzyszących kształtowaniu się kapitału społecznego. Zwrócono uwagę na ogólne prawidłowości tworzenia się postaw społecznych. Wnikliwie ukazano rolę postaw społecznych w procesie readaptacji społecznej skazanych.

Słowa kluczowe: postawa społeczna, skazać, kapitał społeczny, proces readaptacji społeczne

Summary

A subject from the range of process of the convict's social readaptation which is brought up in this article shows the importance of the social factors' reassessment. In the literature concerning a role of these factors in a functioning of a person and in the social processes (a process of the readaptation in it), we can read about a concept of the "social capital". In particular, the area of sociology presents many theories which concentrate on the social capital and its connection with other capitals as on the very important factor in human's development. One of the elements of the social capital is the social attitude which creates the behavior and influences people's reactions. Watching the situation of the convicts being free, we can assume how important other people's attitudes are. In this article, we will touch the matters of theoretical bases in the area of social behavior, which makes the factor of the social capital and we concentrate on its role in the process of social readaptation.

Key words: Social attitude, social capital, convict, process of social readaptation.

WPROWADZENIE

Podjęty w niniejszym opracowaniu temat z zakresu uwarunkowań procesu readaptacji społecznej skazanych wyznaczył konieczność przeanalizowania kwestii związanych z czynnikami społecznymi. W literaturze podejmującej tematykę znaczenia owych czynników dla funkcjonowania człowieka, przebiegu procesów społecznych (w tym także procesu readaptacji społecznej) pojawia się pojęcie kapitału społecznego. Szczególnie w obszarze socjologii funkcjonują teorie akcentujące znaczenie kapitału społecznego powiązanego z innymi rodzajami kapitałów w prawidłowym rozwoju każdej jednostki ludzkiej. Jednym z elementów kapitału społecznego są postawy społeczne. Ich charakter w znaczący sposób wyznacza zachowanie, reakcje człowieka, które je

przejawia. Patrząc na sytuację skazanych w warunkach wolnościowych, przekonujemy się jak bardzo istotne i ważne dla ich położenia są postawy, jakie wobec nich przejawiają inni ludzie. W niniejszym artykule poruszone zostaną kwestie dotyczące teoretycznych podstaw w obszarze postaw społecznych będących elementem kapitału społecznego, ze szczególnym uwzględnieniem ich roli w procesie readaptacji społecznej osób z przeszłością izolacyjną.

1. POJĘCIE KAPITAŁU SPOŁECZNEGO

Pojęcie kapitału społecznego po raz pierwszy zostało użyte w 1916 roku przez Lydę J. Hanifan. Kapitał ten określony został, jako „namacalna substancja, która ma znaczenie dla przeważającej części codziennego życia ludzi: mianowicie życzliwość, koleżeństwo, sympatię i stosunki społeczne pomiędzy jednostkami i rodzinami stanowiącymi społeczną całość”¹. Początkowo, do lat siedemdziesiątych termin ten używany był głównie na gruncie społeczno-ekonomicznych uwarunkowań rozwoju miast i społeczności lokalnych². Dopiero w latach siedemdziesiątych, głównie dzięki rozważaniom Pierre’a Bourdieu, Jamesa S. Colemana, Roberta Putnama pojęcie to zaczęło nabierać teoretycznego znaczenia.

Pierr Bourdieu, jako pierwszy systematycznie wykorzystywał ten termin w teorii socjologicznej. Jego zdaniem kapitał społeczny, obok kapitału ekonomicznego, kulturowego, symbolicznego, językowego, jest jedną z form, która stanowi siłę, określającą możliwości i szanse na osiągnięcie korzyści w konkretnym polu. W poszczególnych polach istotne są różne formy kapitału. Zdecydowanie jednak największą uwagę przywiązywał do roli kapitału ekonomicznego, kulturowego i społecznego. Kapitał ekonomiczny obejmuje środki pieniężne i inne własności materialne, jakie posiadają jednostki. Kapitał kulturowy, zdaniem Bourdieu,

¹ L.J. Hanifan, *The Rural School Community Center*. “Annals of The American Academy of Political and Social Science”67, s. 130.

² Fukuyama, 2003; MacGillivray, Walker, Putnam, 2000, s. 19 i nast.

może przybierać trojakiemu rodzaju formy: 1) jako ucieleśniony w postaci dyspozycji umysłowych i cielesnych, 2) zobiektywizowany, w postaci dóbr kulturowych, jak obrazy, książki, oraz 3) w postaci zinstytucjonalizowanej jako rezultat na przykład kwalifikacji uzyskiwanych w systemie edukacji. Natomiast „kapitał społeczny jest sumą zasobów, aktualnych i potencjalnych, które należą się jednostce lub grupie z tytułu posiadania trwałej, mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanej sieci relacji, znajomości, uznania wzajemnego”³. Zdaniem Bourdieu kapitał społeczny jest zbiorem zasobów, które są związane z funkcjonowaniem jednostki w trwałych sieciach społecznych, a także z członkostwem w danej grupie społecznej. Kapitału społecznego nie można jednak *a priori* przyporządkować określonej grupie lub sieci, gdyż jak zauważył Bourdieu jest on „produktem strategii inwestycyjnej, indywidualnej lub zbiorowej, świadomie lub nieświadomie dążącej do ustanowienia lub reprodukcji stosunków społecznych, które są bezpośrednio użyteczne w krótszym lub dłuższym okresie {...}, tj. polegającym na przekształceniu przypadkowych relacji, takich jakie zachodzą w sąsiedztwie, pracy, a nawet wśród krewnych, w stosunki, które są od razu konieczne i nadobowiązkowe, implikując trwałe zobowiązania odczuwane subiektywnie (respekt, przyjaźń) lub zapewnione instytucjonalnie (prawa)”⁴. Kapitał społeczny konkretnej osoby uzależniony jest więc od sieci relacji, w których uczestniczy, a także od wielkości kapitału ekonomicznego i kulturowego posiadanego łącznie przez wszystkich zaangażowanych w relacje z jednostką. Zauważamy, więc, że szanse życiowe każdej jednostki, jej rozwój, uzależniony jest, co prawda bezpośrednio od kapitału społecznego, ale pośrednio również od innych form kapitału. Nie sposób, nie zgodzić się ze stanowiskiem Bourdieu, który uważa, że kapitał społeczny jest ściśle związany z pozostałymi formami kapitału.

J.S. Coleman w definiowaniu kapitału społecznego również przyjmuje perspektywę metodologicznego indywidualizmu i wychodzi od pojęcia racjonalnego działania i traktuje pojęcie kapitału społecznego,

³ P. Bourdieu, 2001

⁴ P. Bourdieu, 1986, s. 249-250.

jako narzędzie pozwalające na wyjaśnienie mechanizmu wzajemnego wpływu indywidualnego, racjonalnego działania i struktury społecznej. „Wartość pojęcia kapitału społecznego leży przede wszystkim w tym, iż identyfikuje ono pewne aspekty struktury społecznej poprzez ich funkcje. [...] Funkcją określaną przez pojęcie <kapitału społecznego> jest wartość tych aspektów struktury społecznej, które mogą być traktowane przez aktorów społecznych jako zasoby, których mogą oni używać dla realizacji swoich społecznych interesów”⁵. Coleman zwraca uwagę na wielość struktury społecznej, ułatwiających realizację działań „aktorów społecznych”. Kapitał społeczny będący zasobem jednostki, tkwi jednocześnie w strukturze stosunków społecznych. „Kapitał społeczny zależy od dwóch elementów: solidarności środowiska społecznego, co oznacza powtarzalność zobowiązań, oraz aktualnego zakresu zobowiązań. Struktury społeczne różnią się ze względu na oba kryteria, aktorzy społeczni natomiast w obrębie tej samej struktury, mogą się różnić ze względu na drugie kryterium”⁶. Zdaniem Colemana zobowiązania, związane z nimi oczekiwania, kanały informacyjne, normy i sankcje konstytuują taki rodzaj zachowań w relacjach społecznych, który w działaniu jednostki, jako jej zasób, sprzyja maksymalizacji jej zysków. Wydaje się więc oczywiste, że tworzenie tego typu zachowań jest przejawem racjonalnego działania. Kapitał społeczny w perspektywie Colemana postrzegany jest jako efekt zagregowanego racjonalnego działania indywidualnych aktorów. Należy więc podkreślić konieczność aktywizowania poszczególnych członków w budowę kapitału społecznego. Bez solidarnego wysiłku wszystkich aktorów kapitał społeczny nie będzie miał szansy na rozwój, który z kolei jest gwarantem maksymalizacji jednostkowych zysków.

Również R.D. Putnam ujmuje kapitał społeczny, jako racjonalną odpowiedź na dylematy zbiorowego działania, w którym osiąganie indywidualnie definiowanych korzyści – bez wzajemnej współpracy i wzajemnego zaufania – prowadzi do efektów, które nie są racjonalne z perspektywy wszystkich zainteresowanych⁷. Jego zdaniem „kapitał społeczny

⁵ Coleman, 1988, s. 101.

⁶ Coleman, 1988, s. 102.

⁷ Putnam, 1995, s. 253.

odnosi się do cech społecznego zorganizowania, takich jak sieci, normy i społeczne zaufanie, ułatwiających ku obopólnej korzyści koordynację i współpracę”⁸. W swojej koncepcji Robert Putnam odnosi się do tych cech występujących w społeczeństwie, które ułatwiają skoordynowane działanie. Są to zarówno normy, jak i relacje wzajemności, oraz cała sieć obywatelskiego zaangażowania. W grupie społecznej, w której ludzie ufają innym, a równocześnie sami są godni zaufania, tam gdzie przestrzegane są (wręcz rygorystycznie) normy społeczne, a członkowie wykazują dużą aktywność w swej działalności można stwierdzić występowanie wysokiego i zadowalającego kapitału społecznego⁹. Należy również zaakcentować stanowisko Putnama podkreślającego istotę oddolnych, niezależnych uwarunkowań tworzenia się kapitału społecznego. Podobne stanowisko prezentuje F. Fukuyama, który definiując kapitał społeczny, jako „zestaw nieformalnych wartości i norm etycznych wspólnych dla członków określonej grupy i umożliwiających im skuteczne współdziałanie”¹⁰ zauważając jednocześnie, że jest on „tworzony spontanicznie przez ludzi wykonujących swoje codzienne obowiązki”¹¹. Fukuyama podkreśla, że dobrobyt współczesnego społeczeństwa, jak również możliwość konkurencji z innymi, są wzmacniane przez jedną główną cechę kulturową, a mianowicie poziom zaufania, jaki istnieje w danej społeczności. Kapitał społeczny jest tworzony i przekazywany za pośrednictwem mechanizmów kulturowych: religii, tradycji, historycznego nawyku itp.¹²

2. PROCES READAPTACJI SPOŁECZNEJ SKAZANYCH W KONTEKŚCIE KAPITAŁU SPOŁECZNEGO

Dla podjętego tematu, związanego z uwarunkowaniami procesu re-adaptacji skazanych, podstawowym odniesieniem uczyniłam definicję i

⁸ Putnam, 1996, s. 17; Putnam, 1995, s. 258.

⁹ Por. Szczepański, Śliz, 2006, s. 7

¹⁰ Fukuyama, 2003, s. 169; Fukuyama 1997, s. 20.

¹¹ Fukuyama, 2003, s. 175.

¹² Fukuyama, 1997, s. 39.

koncepcje kapitału społecznego sformułowane przez P. Bourdieu, Jamesa S. Colemana, Roberta D. Putnama i Francisa Fukuyamy (przytoczone w poprzednim podrozdziale). Wśród nich zauważamy wyraźne dwa odmienne ujęcia. Pierwsze – traktuje kapitał społeczny jako zjawisko *stricte* społeczne (Coleman, Putnam, Fukuyama), drugie ujęcie – ujmuje kapitał społeczny z perspektywy indywidualnych cech jednostki (Bourdieu).

Przebieg procesu readaptacji społecznej byłych więźniów – jego efektywność, rozpatrywana z perspektywy znaczenia kapitału społecznego, dopuszcza, a wręcz wymusza wykorzystanie założeń teoretycznych reprezentujących oba przedstawione wyżej podejścia. Efektywność procesu readaptacji społecznej uzależniona jest zarówno od „zasobu stosunków i sieci społecznych, które są użyteczne dla jednostek, ułatwiając działanie przez wytwarzanie zaufania, ustanawianie powinności i oczekiwań, tworzenie i wymuszanie norm, formowanie stowarzyszeń”¹³, jak i od indywidualnych cech jednostki¹⁴. Analizując poszczególne koncepcje kapitału społecznego z perspektywy przytoczonych dwóch stanowisk, wyodrębniłam charakterystyczne komponenty, mogące odegrać znaczącą rolę w procesie readaptacji społecznej.

Zasoby kapitału społecznego z perspektywy zjawiska *stricte* społecznego (znaczące dla efektywności procesu readaptacji społecznej skazanych):

– szeroki zasięg sieci społecznej i aktywność w niej członków danej społeczności (kontakty z sąsiadami, duży krąg przyjaciół); rozwiązania wzmacniające i rozbudowujące sieć społeczną powinny być podejmowane już podczas pobytu skazanego w więzieniu np. poprzez wykonywanie prac usługowych na rzecz danej społeczności lokalnej, czy prac zarobkowych realizowanych w kooperacji ze środowiskiem zewnętrznym;

– relacje międzyludzkie, kształtujące oczekiwania, zobowiązania i zaufanie występujące w określonym środowisku społecznym (kanały informacji, zobowiązania i oczekiwania, normy społeczne i efektywne sankcje);

¹³ Coleman, 1988, s.95.

¹⁴ Por. Bourdieu, 1984.

- wzajemne zaufanie członków danej społeczności lokalnej, zaufanie do rodziny, sąsiadów, współpracowników, mieszkańców danej miejscowości, władz lokalnych, parafii, rządu, policji, przekonanie, że większość ludzi jest wiarygodna;
- postawy, wartości, normy regulujące interakcje pomiędzy jednostkami w celu rozwoju gospodarczego i społecznego;
- uczestnictwo w różnorodnych grupach, stowarzyszeniach, organizacjach;
- obecność instytucji formalnych i nieformalnych, determinujących poziom współpracy.

Zasoby kapitału społecznego z perspektywy indywidualnych cech jednostki (znaczące dla efektywności procesu readaptacji społecznej skazanych):

- kapitał ekonomiczny, pieniądze, inna własność materialna, jaką posiadają jednostki; (możliwość legalnego zarobkowania, otrzymywanie zasiłków, korzystanie z hosteli, noclegowni, czy tzw. domów readaptacji społecznej)
- kapitał kulturowy – dyspozycje umysłowe i cielesne, dobra kulturowe, jak obrazy i książki, kwalifikacje uzyskane w systemie edukacji; przygotowanie do wykonywania zawodu, na który jest zapotrzebowanie w środowisku;
- kapitał społeczny – zasoby, jakie posiadają jednostki w kontekście wchodzenia przez nie w relacje międzyludzkie¹⁵.

Według P. Bourdieu, kapitał społeczny jednostki wynika z jej usytuowania w sieci stosunków społecznych i stanowi jeden z najważniejszych zasobów warunkujących ruchliwość w wielowymiarowej strukturze społecznej¹⁶. Wielkość kapitału społecznego konkretnej jednostki, również byłego skazanego, uzależniona jest od wielkości sieci relacji, jaki w sposób efektywny może zmobilizować, a także od wielkości kapitału ekonomicznego i kulturowego posiadanego łącznie przez wszystkich zaangażowanych w relacje z jednostką. Moż-

¹⁵ Por. Bourdieu, 1986, s. 241-258.

¹⁶ Por. Bourdieu, 1984.

liwości budowania kapitału społecznego osoby opuszczającej zakład karny uzależnione są więc od sieci relacji z innymi, a także od indywidualnych zasobów ekonomicznych i kulturowych i tych tkwiących w danym środowisku. Tak postrzegany kapitał społeczny może zostać poddany konwersji w inny rodzaj kapitału, jak również może być inwestowany w kreowanie stosunków społecznych jednostki (lub zbiorowości) i ich reprodukcję.

3. POSTAWY SPOŁECZNE – ISTOTNYM ELEMENTEM KAPITAŁU SPOŁECZNEGO W PROCESIE READAPTACJI SPOŁECZNEJ BYŁYCH WIĘŹNIÓW

3.1. Definicja, koncepcje i charakterystyka postawy

Problematyka postaw od lat nurtuje przedstawicieli wielu nauk: psychologii, socjologii, pedagogiki, filozofii. W obrębie każdej z nich tworzone są odrębne definicje, toteż trudno jednoznacznie wyjaśnić termin „postawy”. Jest on pojęciem wieloznacznym i nie ma jednego sposobu jego rozumienia i definiowania.

Najprawdopodobniej po raz pierwszy słowo to zostało użyte przez filozofów H. Spencera i A. Baina, dla określenia postawy umysłu, która według nich oznaczała „psychiczny stan gotowości do słuchania oraz uczenia się czegoś”¹⁷. Podobnie definiują postawę psychologowie, którzy utożsamiają ją z nastawieniem psychicznym, przygotowującym do określonego działania. Jednym z przedstawicieli nurtu psychologicznego jest G.W. Allport. Według niego postawa jest „psychicznym i nerwowym stanem gotowości, zorganizowanym przez doświadczenie, wywierającym ukierunkowujący lub dynamiczny wpływ na reakcje jednostki w stosunku do wszystkich przedmiotów czy sytuacji, z którymi jest on związany”¹⁸. Jak zauważa G. Böhner, w stanowisku Allporta, postawy postrzega się, jako trwałe pojęcia zgromadzone w pamięci i wydobywane stosownie do okoliczności. Ten punkt widzenia określa jako „model

¹⁷ A. Ceranek-Dadas, E. Neumann-Schmidtke, [w:] T. Pilch (red.), Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku, t. 4, s. 743.

¹⁸ T. Mądrzycki, Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw, s. 13.

szuflady z aktami”, w którym postawy to kartoteki umysłowe, w których ludzie szukają informacji do oceny danego obiektu.

W nurcie koncepcji socjologicznych S. Nowak stwierdza, że „postawy wyjaśniają te ludzkie zachowania, które charakteryzują się pewną trwałością oraz modyfikują związki między zachowaniami a sytuacjami, które je wywołały”¹⁹.

Odmienne stanowisko zajmują badacze, którzy wysunęli „koncepcję postaw jako tymczasowych konstrukcji”, które są tworzone przez jednostkę, gdy jest potrzebna ocena wartościująca. Według G. Böhnera, reprezentującego tę koncepcję, „ludzie nie wyszukują w pamięci wprowadzonej do niej uprzednio postawy, lecz generują wartościującą ocenę na podstawie informacji, które w danej sytuacji przychodzą im na myśl”²⁰.

Wielu autorów podkreśla, że postawy związane są z ludzkimi wartościami. William I. Thomas i Florian Znaniecki twierdzą, że postawy stanowią indywidualny odpowiednik wartości społecznej. Uważają, że postawy, które są wyrażane w społecznie uznawanych normach zachowań (zwyczaje, obyczaje itd.) stają się jednocześnie wartościami społecznymi²¹. Bielecki, powołując się na założenia G.H.Allporta, również nawiązuje do postawy wartościującej. Zauważa, że dana osoba deklaruje się w sposób pozytywny lub negatywny w kierunku określonych wartości. Postawa jest więc wyrazem ich aprobaty lub dezaprobaty²².

Z kolei badaczy nawiązujących do tradycji behawiorystycznej interesują związane z postawą bądź stanowiące ją reakcje, czy działania. Do tej grupy można zaliczyć definicję W.M. Fusaona, który określa postawę, jako „prawdopodobieństwo wystąpienia określonego zachowania”²³, jak również „operacyjną definicję” D. Campbella, zgodnie z którą „po-

¹⁹ Por. A. Ceranek-Dadas, E. Neumann-Schmidtke, [w:] T. Pilch (red.), Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku, t. 4, s. 743.

²⁰ G. Böner, M. Wanke, Postawy i zmiana postaw, s. 18.

²¹ Por. A. Ceranek-Dadas, E. Neumann-Schmidtke, [w:] T. Pilch (red.), Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku, t. 4, s. 743.

²² Por. J. Bielecki, Wybrane zagadnienia psychologii, s. 95.

²³ Por. A. Ceranek-Dadas, E. Neumann-Schmidtke, [w:] T. Pilch (red.), Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku, t. 4, 744.

stawa społeczna jednostki jest (trwałym) syndromem reakcji zgodnych względem pewnej grupy społecznych przedmiotów”²⁴.

Natomiast przedstawiciele teorii poznawczych szczególnie zainteresowanie kierują na wewnętrzną strukturę postaw i wzajemne relacje między jej komponentami. Przykładem jest definicja D. Krecha i R.S. Crutchfielda, zgodnie z którą postawa jest „trwałą organizacją procesów motywacyjnych, emocjonalnych, percepcyjnych i poznawczych, związanych z jakimś aspektem świata jednostki”²⁵. Spośród trzech komponentów: poznawczego (przekonania oceniające), uczuciowego (negatywne lub pozytywne uczucia) i behawioralnego (dyspozycje działania negatywnego lub pozytywnego), które składają się na postawę, wiodącą rolę w powyższej koncepcji pełni komponent poznawczy. Zmiana elementu poznawczego zmienia uczucia jednostki i jej tendencję do działania²⁶.

Zarówno reprezentanci nurtu behawioralnego, jak i poznawczego bazują na strukturalnej koncepcji postaw, która przyjmuje trójkomponentową definicję postawy. Według tego ujęcia postawa składa się z następujących elementów:

- komponentu poznawczego – obejmującego myśli, odpowiednią wiedzę o przedmiocie postawy oraz przekonania odgrywające zasadniczą rolę²⁷;
- komponentu behawioralnego – w skład którego według Mądrzyckiego wchodzi: reakcje wokalne, werbalne (opinie), mimiczne, pantomimiczne i działania (dające się zaobserwować zachowania wobec przedmiotu postawy)²⁸;
- komponentu emocjonalnego – zawierającego reakcje afektywne, czyli uczucia i emocje wobec przedmiotu postawy (np. problemu społecznego bądź innej osoby)²⁹.

²⁴ T. Mądrzycki, Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw, s. 15.

²⁵ Por. Op. cit., s. 13-14.

²⁶ Por. Op. cit., s. 14.

²⁷ E. Aronson, T.D. Wilson, R.M. Alert, Psychologia społeczna. Serce i umysł, s. 314.

²⁸ T. Mądrzycki, Psychologiczne prawidłowości, s. 25.

²⁹ E. Aronson, T.D. Wilson, R.M. Alert, Psychologia społeczna. Serce i umysł, s. 314.

Mądrzycki określa ten komponent jako emocjonalno-motywacyjny, łącząc uczucia wyższe z psychiczno-społecznymi potrzebami wyższymi przejawiającymi się w motywach (życzenia, dążenia, pragnienia)³⁰. Wymienione komponenty mogą, ale nie muszą występować w danej postawie. Natomiast postawa nie zawierająca komponentu emocjonalnego, zdaniem Nowaka, jest *ex definito* niemożliwa³¹. To, co zwykle nazywamy uczuciem estetycznym, intelektualnym, czy moralnym jest tak naprawdę zjawiskiem o wiele bardziej złożonym, a mianowicie postawą, w której dominują określone uczucia³².

Koncepcje postaw można wyodrębnić biorąc pod uwagę kryterium dominującego komponentu. Odwołując się do tego podziału T. Mądrzycki wyodrębnił pięć grup koncepcji:

– Pierwszą z nich stanowią poglądy akcentujące w postawie czynnik poznawczy. Postawę sprowadza się do przekonań, czego potwierdzeniem jest definicja F.N. Kerlingera, który zauważył, że „postawa jest trwałą strukturą opisujących i oceniających przekonań, które predysponują jednostkę do wybiórczego zachowania się w stosunku do desygnatu postawy”³³.

– Drugą grupę stanowią koncepcje, według których pozytywne lub negatywne uczucia są najważniejszymi elementem postawy. Jeden z reprezentantów tego nurtu – M.J. Rosenberg zauważył, że postawa to względnie stała reakcja uczuciowa względem jakiegoś przedmiotu³⁴;

– Do trzeciej grupy zalicza się koncepcje, które akcentują w postawie aspekt oceniający. Jedni autorzy wyodrębniają oddzielny składnik oceniający postawy, inni np. S. Nowak, K. Obuchowski, S. Mika łączą go z komponentem emocjonalnym. Odbierają postawę, jako względnie trwałe stosunek emocjonalny lub oceniający przedmiot, bądź dyspozycja do występowania takiego stosunku, wyrażająca się w kategoriach pozytywnych, negatywnych lub neutralnych. Nowak podkreśla emo-

³⁰ T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości*, s. 25.

³¹ M. Marody, [w:] H. Domański i in. (red.), *Encyklopedia socjologii*, t. 3, s. 152.

³² J. Bielecki, *Wybrane zagadnienia*, s. 98.

³³ Por. T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości*, s. 16-17.

³⁴ Por. T. Mądrzycki, s. 16.

cjonalnie naładowane przekonania wobec przedmiotu postawy. Spostrzega pewien związek między komponentem emocjonalno-oceniającym a składnikiem poznawczym. W tym aspekcie wyodrębnił on ocenę przedmiotu o charakterze instrumentalnym (oceniaamy, że coś jest dobre ze względu na funkcje, które spełnia) i ocenę właściwą – autoteliczną (w której konfrontujemy cechy przedmiotu z ogólnie przyjętymi kryteriami wartościowania, co jest złe lub dobre samo w sobie). Biorąc pod uwagę poznawczy komponent postaw, tj. wiedzę S. Nowak dokonał klasyfikacji: „ze względu na rozległość wiedzy, jaką mamy o przedmiocie postawy i ze względu na jej prawdziwość”³⁵. Wśród wielu autorów rozpatrujących powiązania różnych komponentów możemy wyodrębnić również tych, którzy aspekt oceniający wiążą ze składnikiem emocjonalnym, poznawczym i behawioralnym. Do nich zaliczają się m. innymi D. Krech i R.S. Crutchfield.

– Czwartą grupę tworzą poglądy zakładające, że podstawowym elementem postawy są motyw. Według Newcomba charakterystyczne dla postawy jest to, że w wielu reakcjach jednostki ujawniają się wspólne motyw;

– Piątą grupę tworzą koncepcje wskazujące na reakcje zachowania, działania. Przykładem definicji należących do tej grupy są cytowane wcześniej określenia W.M. Fushona i D. Campbella.

T. Mądrzycki zauważa, iż zasługujący na uznanie jest również punkt widzenia postawy zaproponowany przez R.B. Cattella, który „(...) łączy ze sobą pewien stan wewnętrzny poprzedzający działanie z działaniem zewnętrznym”³⁶.

Przedstawione koncepcje postaw odzwierciedlają różne ujęcia definicyjne postawy i sposób jej postrzegania przez poszczególnych badaczy. Dla pełnego przybliżenia specyfiki postawy należy również zwrócić uwagę na jej charakterystyczne cechy.

W literaturze psychologicznej wyróżnia się typowe dla postawy wymiary, a mianowicie: treść przedmiotową, zakres, znak (kierunek), siłę,

³⁵ S. Nowak (red.), *Teorie postaw*, s. 33-43.

³⁶ Por. T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości*, s. 30.

złożoność, zwartość, trwałość, stopień powiązania danej postawy. Fundamentalne znaczenie dla charakterystyki postawy ma określenie czego ona dotyczy, czyli wskazania jej obiektu - treści przedmiotowej. Mądrzycki podkreśla, że „postawa jest pojęciem mianowanym”. Stosując to pojęcie łączymy je z pewnym desygnatem, bądź klasą przedmiotów, do których się odnoszą. Kolejna cecha postawy to jej zakres. Postawa może dotyczyć zarówno indywidualnego przedmiotu (rzeczy, osoby), jak i większej ilości obiektów³⁷.

Kolejny wymiar postawy stanowi znak (kierunek). S. Mika wyróżnia trzy znaki postawy: dodatni (+) – postawa przychylna; ujemny (-) – postawa nieprzychylna; zerowy (0) – postawa neutralna.

Według wspomnianego autora pozytywna postawa przejawia się w przypadku:

- 1) komponentu poznawczego – wartościowaniem dodatnim,
- 2) komponentu emocjonalnego – uczuciami pozytywnymi,
- 3) komponentu behawioralnego – zachowaniem o charakterze zbliżania się.

Natomiast nieprzychylna postawa charakteryzuje się wartościowaniem ujemnym, negatywnymi uczuciami i zachowaniami unikającymi, wrogimi. Neutralna postawa występuje wówczas, gdy ktoś w żaden sposób nie zetknął się z przedmiotem postawy i nie przejawia względem niego uczuć, bądź po zapoznaniu się z nim w sposób solidny przypisuje mu znak zero³⁸. Chociaż S. Nowak uważa, że nie istnieją postawy o znaku zerowym. Stwierdził, że „ktoś, kto na pewien przedmiot nie reaguje choćby słabą oceną czy emocją, nie ma wobec niego postawy(...)”³⁹. Wspomina też o ambiwalencji postaw. Według niego bardzo często emocji pozytywnej towarzyszy negatywna ocena i na odwrót⁴⁰.

Kolejną cechą charakteryzującą postawę jest jej siła. Stanisław Mika podkreśla istnienie różnych stopni przychylności i nieprzy-

³⁷ Por. T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości*, s. 27-30.

³⁸ Por. S. Mika, *Psychologia społeczna*, s. 113-114.

³⁹ S. Nowak (red.), *Teorie postaw*, s. 26.

⁴⁰ Por. Op. cit., s. 38-39.

chyłności do konkretnego desygnatu postawy. Chcąc zbadać daną postawę posługujemy się pewnym kontinuum, które tworzą znak i siłę postawy⁴¹.

Złożoność postawy – określona jest przez stopień rozwinięcia poszczególnych komponentów. Natomiast zwartość postawy określa się „stopniem zgodności między trzema komponentami pod względem złożoności oraz wartości (palece), tzn. kierunku i siły”⁴².

Trwałość – kolejna cecha charakteryzująca postawę przejawia się w odporności na zmianę, stałości reakcji względem określonego przedmiotu.

Istotne znaczenie ma również umiejscowienie postawy w systemie postaw. Postawy, jak zauważa Mądrzycki, funkcjonują w powiązaniu z różnymi postawami formując bardziej lub mniej zwarte zespoły. Wyróżnił zespół postaw centralnych (wobec samego siebie, różnych osób, grup, wartości społecznych, religijnych itp.) oraz postawy obwodowe. Pierwsze z wymienionych w przeciwieństwie do drugich wywierają istotny wpływ na inne postawy jednostki, jak i na jej zachowanie. Są bardziej trwałe i odporne na zmianę. Nie możemy wykluczyć, że postawy nie ulegają zmianie, ale żeby tak się stało, musi zadziałać szereg czynników⁴³. Zmiana postaw jest zjawiskiem bardzo interesującym i wciąż budzi zainteresowanie wielu badaczy. Obserwujemy, jak zmieniają się decyzje i stosunki względem pewnych przedmiotów postawy. Zmiana ta może nastąpić niezależnie od samego przyjmującego określoną postawę. Bielecki powołując się na Newcomba wyróżnia następujące czynniki, od których uzależniona jest zmiana postaw pod wpływem określonych informacji. Należą do nich:

- charakter wcześniej ukształtowanych postaw wobec przedmiotu, z którym wiążą się otrzymywane informacje,
- charakter okoliczności, w których przekazywane są informacje i od kogo pochodzą.

Podatność postaw na zmiany uwarunkowana jest stopniem emocjonalnego natężenia. Bielecki, podobnie jak inni badacze postaw zauważa,

⁴¹ Por. S. Mika, *Psychologia społeczna*, s.116-117.

⁴² T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości*, s. 29.

⁴³ Por. T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości*, s. 29-30.

że postawy znajdujące się na skali bliżej punktu zerowego są bardziej podatne na zmianę. Szybciej ulegają zmianie postawy, które znajdują się w systemie niezdecydowanym, wewnątrznie niezrównoważonym. Zmiana postaw często determinuje osoby do zerwania kontaktów z dotychczasowymi grupami społecznymi i jednocześnie sprzyja nawiązywaniu nowych znajomości. Istotnym czynnikiem są również indywidualne właściwości jednostki, takie jak: płeć, wiedza, ogólna inteligencja, pochodzenie społeczne⁴⁴.

H.C. Kelman określił trzy formy zmiany postaw. Są to:

- uleganie – jednostka ma na celu uniknięcie kary bądź zyskanie nagrody,
- identyfikacja – osoba dąży do zyskania, utrzymania kontaktu z drugą osobą, grupą, pragnie upodobnić się do niej, przejmując jej wartości, postawy, w które już na tym etapie zaczyna wierzyć,
- internalizacja – „uwewnętrznienie”- jednostka jest przekonana o słuszności postawy⁴⁵. Jest to „najgłębiej zakorzeniona i najtrwalsza reakcja na wpływ społeczny”⁴⁶. W poszczególnych przypadkach omówionych form w zakresie zmiany postaw, odmienne komponenty odgrywają znaczącą rolę. I tak w przypadku ulegania jest to władza, jaką dysponuje wywierająca wpływ osoba. W sytuacji identyfikacji kluczowym elementem jest atrakcyjność osoby, z którą zmieniającą postawę jednostka się utożsamia. Natomiast w przypadku internalizacji decydującym komponentem jest wiarygodność osoby dostarczającej nam informacje. Zauważa się, że uleganie i identyfikacja są mniej trwałymi reakcjami niż internalizacja⁴⁷.

Postawy odgrywają ważną rolę na poszczególnych poziomach analizy. G. Böhner i M. Wänke wymieniają odpowiednio:

⁴⁴ Por. J. Bielecki, Wybrane zagadnienia, s. 86-87.

⁴⁵ Por. A. Ceranek-Dadas, E. Neumann-Schmidtke, [w:] T. Pilch (red.), Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku, t. 4, s. 746.

⁴⁶ L. Gołdyna, D. Markowska, J. Stankiewicz, Socjologia. Pojęcia, teorie, problemy, s. 101.

⁴⁷ Por. E. Aronson, Człowiek istota społeczna, s. 44-45.

– Na poziomie indywidualnym postawy wpływają na myślenie, percepcje, inne postawy oraz zachowanie. Stanowią, zatem znaczącą cechę psychiczną jednostki.

– Na poziomie interpersonalnym ludzie zdobywają i przekazują informacje o postawach. Znając postawy innych, świat staje się miejscem w jakimś stopniu przewidywalnym. Przez zdobytą wiedzę można kształtować myśli, zachowania, a także próbować ukierunkować zachowania innych osób poprzez zmianę ich postaw.

– Na poziomie społecznym postawy stanowią pewien komunikat grupowy. Mają istotne znaczenie zarówno dla współpracy międzygrupowej, jak i konfliktów międzygrupowych. Autorzy za przykład podają uprzedzenia, jako negatywną postawę wobec grupy, które mogą być przyczyną zachowań dyskryminacyjnych, a nawet agresywnych⁴⁸.

3.2. Klasyfikacja postaw

Najczęściej spotykanym podziałem postaw jest klasyfikacja Bieleckiego, który wymienia postawy: pozytywne, negatywne, społeczne, indywidualne, publiczne, prywatne, ogólne i specyficzne⁴⁹. Z postawami negatywnymi zazwyczaj wiążą się negatywne reakcje, które ze względu na stopień nasilenia można uporządkować następująco: agresja, bunt, unikanie. T. Mądrzycki uważa, że najsilniejszym przejawem negatywnej postawy jest agresja. Działania agresywne zmierzają do zniszczenia, bądź uszkodzenia osoby, rzeczy będącej przedmiotem negatywnej postawy. Ukierunkowane są w głównej mierze na ludzi. Rzadziej przedmioty codziennego użytku, czy zwierzęta. Agresja związana jest z postawami irracjonalnymi (np. uprzedzeniami). Można wyróżnić m.in. agresję słowną (złośliwe epitety, oszczerstwa, plotki) i fizyczną⁵⁰. Ze słabszą postawą negatywną wiąże się bunt. Różni się od agresji tym, iż posiada jeszcze stronę pozytywną. Ma na celu likwidację określonego stanu rzeczy i dążenie do zastąpienia go innym. Młodzi ludzie często buntują się przeciw dorosłym, którzy próbują poprzez różne zakazy,

⁴⁸ G. Böner, M. Wänke, Postawy i zmiana postaw, s. 27.

⁴⁹ Por. Wybrane zagadnienia, s. 85.

⁵⁰ T. Mądrzycki, Psychologiczne prawidłowości, s. 105-106.

nakazy narzucać im swój sposób myślenia, zachowania się. Unikanie oznacza najmniej negatywną postawę. Polega na nawiązywaniu kontaktów z osobami, wobec których jednostka żywi postawy negatywne⁵¹. Zdaniem Brunona Hołysta u jednostki przejawiającej postawę unikającą występuje obojętność uczuciowa, brak emocjonalnego zaangażowania, jak również niechęć do współdziałania⁵². Unikanie pewnych grup ludzi ma swoje źródło w uprzedzeniach.

Rozpatrując działania związane z pozytywnymi postawami zaczniemy od najsilniejszej postawy, czyli poświęcenia się. Podmiot podejmuje wszelkie działania dla dobra drugiej osoby, grupy społecznej. Poprzez graniczną ufność i wiarę w istotę sprawy skłonny jest do wyrzeczeń nawet za cenę własnego życia. Im silniejsza jest ta postawa, tym większe prawdopodobieństwo, że czasem przekształci się w fanatyzm i rygoryzm. Z kolejną pozytywną postawą, nieco słabszą od poprzedniej wiąże się działanie zaangażowane. Działania przedmiotu i podmiotu stanowią ciąg przyczynowo-skutkowy. Niepowodzenia jednych stają się niepowodzeniami drugich, sukcesy podmiotu są sukcesami przedmiotu. Jednostki wykazujące taką inicjatywę charakteryzują się rzetelnością, inwencją, dynamiką i zapałem w realizowaniu swoich założeń⁵³.

Postawa najmniej pozytywna uzewnętrznia się w zachowaniu konformistycznym. Mądrzycki zauważył, że „konformizm jest to zachowanie zgodne z obowiązującymi w danym społeczeństwie czy określonej grupie społecznej standardami, tzn. normami, zasadami, poglądami, postawami, itp. Jeżeli jednostka uważa je za słuszne mamy do czynienia z konformizmem rzeczywistym. Jeśli natomiast postępuje zgodnie ze standardami, mimo iż uznaje je za niesłuszne, mówimy o oportunizmie. Człowiek przyjmuje takie stanowisko z obawy przed karą, dezaprobatą ze strony społeczności z której zdaniem się liczy, bądź z własnych potrzeb w celu uzyskania nagrody. Zazwyczaj osoby, u których występuje oportunizm mają słabo ukształtowane postawy społeczne⁵⁴.

⁵¹ T. Mądrzycki, op. cit., s. 104.

⁵² B. Hołyst, Kryminologia, s. 884.

⁵³ Por. Mądrzycki, op. cit., s. 105-106.

⁵⁴ Op. cit., s. 105-106.

Dużo kontrowersji budzi podział na postawy indywidualne i społeczne. Człowiek jest częścią społeczeństwa, elementem tworzącym to społeczeństwo, istotą społeczną i wszystkie postawy, które przejawia mają charakter społeczny. Według słownika psychologii postawa społeczna (*social attitude*), to „używany w wielu kontekstach termin odnoszący się do każdej postawy, którą można scharakteryzować jako społeczną ze względu na genezę lub sposób przejawiania się, zatem:

- postawa leżąca u podłoża czyjejś tendencji do zachowania się w określony sposób wobec innych ludzi,

- określony zestaw poglądów wspólny dla jakiejś grupy lub społeczności,
- każdy pogląd przyswojony w wyniku procesu socjalizacji”⁵⁵.

Wielu autorów dokonując klasyfikacji postaw bierze pod uwagę ich charakterystyczne cechy. Poszczególne wymiary stanowią odrębne kryterium podziału. Również klasyfikacja Mądrzyckiego nawiązuje do treści przedmiotowej i wymienia następujące postawy:

- personalne (wobec konkretnych osób), a te z kolei dzieli na intrapersonalne (względem siebie samego), interpersonalne (wobec innych osób) oraz grupowe (w stosunku do grup społecznych),

- rzeczowe (dotyczące przedmiotów, takich jak np. mieszkanie, odzież, książki, samochód itp.),

- niepersonalne, nierzeczowe (postawy względem doktryn społecznych, religii, instytucji i norm społecznych, teorii naukowych, czynności społecznych itp.)⁵⁶. Natomiast biorąc pod uwagę poszczególne elementy postawy, zaproponował następujący podział postaw:

- ze względu na znak (kierunek) – postawy pozytywne i negatywne;

- ze względu na siłę – postawy słabe i silne;

- ze względu na złożoność – postawy pełne (zawierające wszystkie komponenty), niepełne, intelektualne, behawioralne i uczuciowo-motywacyjne;

- ze względu na zwartość – postawy zintegrowane słabo i silnie;

- ze względu na trwałość – postawy mało trwałe i trwałe⁵⁷.

⁵⁵ A.S. Reber, E.S. Reber, Słownik psychologii, s. 727.

⁵⁶ T. Mądrzycki, Psychologiczne prawidłowości, s. 31-32.

⁵⁷ Op. cit., s. 31-32.

P.B.Horton i G.R.Leslie dokonują typologii postaw biorąc pod uwagę reakcję na specyficzne problemy tkwiące w społeczeństwie. Jednym z nich jest proces readaptacji społecznej byłych więźniów, będący przedmiotem niniejszego opracowania. Biorąc pod uwagę reakcje społeczeństwa na występujące problemy wymienili następujące postawy: indyferentną, fatalistyczną, cyniczną, religijną, sentymentalną oraz naukową⁵⁸. Janusz Sztumski przedstawił dodatkowo trzy, występujące postawy wobec problemów społecznych. Są to postawy: konformistyczna, oportunistyczna i heroiczna⁵⁹. W oparciu o twórców wymienionych postaw ich charakterystyka przedstawia się następująco:

1) Postawa indyferentna – cechuje się obojętnością wobec wszelkich poważniejszych problemów, w tym także społecznych. Brak zainteresowania może wynikać z przyjętej przez daną osobę koncepcji życiowej np. z egocentryzmu, jak również z przyczyn sytuacyjnych, np. braku dostatecznej wiedzy o danych zjawiskach społecznych i ich skutkach, może wynikać także z braku czasu pozwalającego na zainteresowanie się tym, co się dzieje wokół. Natłok własnych problemów, kłopotów może nie pozwalać na zauważenie innych spraw.

2) Postawa fatalistyczna – wiąże się z przekonaniem o nieuchronności danych zjawisk. Towarzyszy jej głęboka wiara w istnienie ponadnaturalnych sił i ustalonego przez owe siły porządku, z którego wszystkie zdarzenia wynikają w sposób konieczny i nieuchronny. Osoba przyjmująca postawę fatalistyczną nie wierzy w skuteczność jakichkolwiek działań naprawczych, podejmowanych indywidualnie, jak i zbiorowo.

3) Postawa cyniczna – charakteryzuje się niskimi motywami. Ludzie przyjmujący tę postawę kierują się tylko własnym interesem. Mimo, iż bardzo dobrze dostrzegają istniejące problemy społeczne, to jednak uważają, że to nie oni powinni zajmować się ich rozwiązaniem. Co więcej, w ogóle nie dostrzegają konieczności zajmowania się nimi, ponie-

⁵⁸ Op.cit., s.13-15.

⁵⁹ Zob. J. Sztumski, „Czy możemy mówić o patologii społecznej”? w: (red.) Sołtyśiak T., Zjawiska patologii społecznej. Uwarunkowania, rozmiary, profilaktyka, prognozy. Wyd. WSP, Bydgoszcz, 1995, s. 14.

waż ludzi, którzy podejmują aktywność w kierunku naprawienia sytuacji oceniają negatywnie. Bardzo trudno zachęcić ich do zajmowania się problemami społecznymi.

4) Postawa religijna – jest to postawa teistycznie zorientowana. Jej podstawą jest założenie, iż siły nadprzyrodzone mogą ustalić przez siebie porządek świata, a tym samym i bieg wszelkich procesów społecznych, zmieniać doraźnie, np. karząc lub nagradzając ludzi za ich uczynki czy też czyniąc zadość ich prośbom. Postawa ta charakteryzuje się aktywnością, przejawiającą się w apelowaniu do owych sił, np. przez modlitwę, w celu przeciwdziałania problemom społecznym.

5) Postawa sentymentalna – charakteryzuje się żarliwością i pełnym współczuciem zaangażowaniem. Ludzie prezentujący taką postawę są niekiedy skłonni do stawiania trafnych diagnoz występujących problemów społecznych, ale najczęściej ograniczają się do zwalczania ich objawów a nie przyczyn.

6) Postawa konformistyczna – charakteryzuje ją brak własnego zdania. Dany człowiek przyjmuje takie stanowisko wobec problemów społecznych, jakie prezentuje większość, bądź mniejszość – w przypadku, gdy tę mniejszość reprezentuje władza. Konformista lęka się zazwyczaj przedstawiania własnego zdania, czyli ujawnienia swojego autentycznego stosunku do danych problemów społecznych. Problemy te widzi tak, jak widzą je ludzie, ze zdaniem których się liczy. Nawet nie podejmuje działań zmierzających do wypracowania własnego oglądu danego problemu. Opinia osób dla niego znaczących jest najważniejsza, nie zamierza mieć innej i nawet nie odczuwa potrzeby sprawdzenia czy te oceny są słuszne.

7) Postawa oportunistyczna – człowiek o takiej postawie przejawia nie tylko bierność wobec wszelkich problemów społecznych, ale również wykorzystuje występujące problemy społeczne dla osiągnięcia własnych korzyści.

8) Postawa heroiczna – wyraża się w gotowości do podejmowania problemów społecznych nie tylko bez względu na to czy jest to opłacalne w danym momencie, ale nawet wówczas, gdy jest to niebezpieczne. Łączy się z silnym zaangażowaniem emocjonalnym oraz intelektual-

nym po stronie tych wartości, jakie zostały zagrożone w związku z pojawieniem się danego problemu społecznego⁶⁰.

3.3. Stereotypy i uprzedzenia jako specyficzne przykłady postaw

W obszarze zainteresowań postawami społecznymi osobliwe miejsce zajmują stereotypy i uprzedzenia. Są one od lat przedmiotem badań i dociekań. Samo pojęcie stereotyp wywodzi się z greckiego słowa „stereos”, które oznacza stężały, twardy oraz „typos”, czyli wzorec, odcisk⁶¹. Do nauk społecznych określenie stereotyp wprowadził W. Lippmann w 1922 roku i pojmował go, jako „uproszczone wyobrażenie, obrazy w naszej głowie, przyjęte z góry, nie poprzez własne doświadczenia i wpływające w określony sposób na spostrzeganie i ujmowanie przedmiotów”⁶². Obecnie, to klasyczne ujęcie stereotypu, przestało być aktualne. Zarówno teoretycy, jak i praktycy w zakresie zjawiska stereotypu mają odmienne spojrzenia. Cytowany wielokrotnie Mądrzycki, wzorując się na E. Hilgardzie, stwierdza, że stereotyp to pewne stronnicze i tendencyjne uogólnienie wobec określonej grupy społecznej. Przypisuje się tu konkretne cechy, których nie posiadają. Natomiast Allport, Krech i Crutchfield postrzegają stereotyp, jako pewnego rodzaju przekonanie i proste zjawisko poznawcze. W ich mniemaniu stereotyp nie jest postawą⁶³.

Jednak w kontekście podjętego tematu – roli postaw w procesie re-adaptacji społecznej, skłaniam się do stanowiska zgodnego z koncepcjami zakładającymi, że stereotypy to silne i sztywne postawy. Podzielim poglądy Eaglyego, Chaikena, Nelsona (2003). T.D. Nelson sądzi, że stereotypy to postawy międzygrupowe, które zawierają komponent afektywny, behawioralny i poznawczy⁶⁴. Natomiast I. Pospiszyl stereotyp ogranicza do sfery emocjonalnej i poznawczej⁶⁵. Mądrzycki dodatkowo

⁶⁰ Zob. J. Sztumski, „Czy możemy mówić o patologii społecznej?” w: (red.) Sołtysiak T., Zjawiska patologii społecznej. Uwarunkowania, rozmiary, profilaktyka, prognozy. Wyd. WSP, Bydgoszcz, 1995, ss.14-16.

⁶¹ I. Pospiszyl, Patologie społeczne, s. 50.

⁶² T. Mądrzycki, Psychologiczne prawidłowości, s. 36.

⁶³ Op. cit., s. 36.

⁶⁴ T.D. Nelson, Psychologia uprzedzeń, s. 28.

⁶⁵ I. Pospiszyl, Patologie społeczne, s. 51.

zauważa, że stereotypy zawierają niepoprawne uogólnienia, są z góry przyjętymi, stosunkowo silnymi i trwałymi, wspólnymi przekonaniem grup ludzkich, ukształtowane najczęściej bez udziału doświadczenia indywidualnego, zazwyczaj dotyczą „obcych” społeczeństw, grup społecznych, przekazywane są za pośrednictwem języka⁶⁶. Irena Pospiszyl uzupełnia powyżej przedstawioną charakterystykę postaw zauważając, że są one kojarzone z emocjami, są ubogie w treść, łatwo się utrwalają i nie są podatne na zmiany. Zauważa, że stereotypy spełniają zarówno pozytywne, jak i negatywne funkcje, choć częściej spotykamy te ostatnie. Do pożytecznych funkcji stereotypów Irena Pospiszyl zalicza:

1) Funkcje orientacyjne, w skład których wchodzi:

- porządkująca,
- kształtująca,
- redukująca dysonans poznawczy,

2) Funkcje psychologiczne:

- poczucie przewidywalności zdarzeń,
- poczucie bezpieczeństwa,
- funkcja integrująca,
- komunikacyjna,
- kompensacyjna,
- kanalizująca agresję,

3) Funkcje społeczne:

- manipulacyjna,
- unifikacyjna⁶⁷.

Stereotypy społeczne, jak zauważa I. Pospiszyl, są fundamentem kształtowania uprzedzeń⁶⁸, czyli skłonności do przejawiania nieuzasadnionych, wrogich postaw wobec innych osób, grup⁶⁹. Granice pomiędzy stereotypami i uprzedzeniami mogą być dla obserwatora niejasne, rozmyte, bowiem stereotypy i uprzedzenia tworzą ścisły związek. Za-

⁶⁶ T. Mądrzycki, Psychologiczne prawidłowości, s. 37-38.

⁶⁷ Por. I. Pospiszyl, op. cit, s. 52-53.

⁶⁸ Op. cit., s. 54.

⁶⁹ M. Kofta, Percepcja społecznego konsensusu, myślenie stereotypowe, a skłonność do uprzedzeń, [w:] M. Lewicka (red.), Jednostka i społeczeństwo, s. 167.

równy jedno, jak i drugie opierają się na fałszywych, niekompletnych informacjach. Osoby mające skłonności do przejawiania takich „specyficznych postaw” często utożsamiają konkretną jednostkę z grupą społeczną, do której należy. Dany obiekt postrzegany jest całościowo, nie jako indywidualny element. Chcąc odróżnić oba zjawiska należy więc zwrócić uwagę na inne aspekty. I. Pospiszyl stwierdza np., że „korzenie stereotypów tkwią w niewiedzy, a korzenie uprzedzeń w podświadomości”⁷⁰. Ponadto uprzedzenia swym zasięgiem obejmują poznawczą, emocjonalno-motywacyjną, behawioralną sferę naszej osobowości, czyli jej zakres jest o wiele szerszy niż stereotypów. Zauważa również, że uprzedzenia stymulują do działania oraz związane są często z bardzo silnymi, gwałtownymi emocjami, których nie obserwujemy w przypadku stereotypów, mających z reguły charakter bierny. Podkreśla, że ze stereotypami nie muszą wiązać się uprzedzenia, natomiast uprzedzenia nie mogą występować bez stereotypów, chociaż zakłada pewne odstępstwa od przyjętej tezy⁷¹.

Najprościej więc uprzedzenie (*prejudice*) jest oceną, sądem podjętym z góry, a priori. Jest to postawa charakteryzująca się zbiorem stereotypów, szablonowych przekonań, myśli zabarwionych emocjonalnie wobec konkretnej osoby, grupy, rzeczy, zdarzenia, sytuacji, idei, itp. Najczęściej zauważamy uprzedzenia negatywne, ale wyróżniamy także pozytywne, związane z faworyzowaniem określonej osoby, grupy, ideologii itd.

Również w przypadku uprzedzeń wytworzyły się różnorodne koncepcje dotyczące istoty tego zjawiska. G.W. Allport, E. Aronson, P.G. Zimbardo są zgodni co do tego, że uprzedzenie jest równoznaczne z postawą. Stanowisko to ugruntowało się na początku lat siedemdziesiątych dwudziestego wieku, wraz z rozwojem podejścia społeczno-poznawczego. Badacze doszli do wniosku, że uprzedzenia, podobnie jak postawy, składają się z trzech komponentów: behawioralnego, emocjonalno-motywacyjnego i poznawczego. Z komponentem behawioralnym

⁷⁰ I. Pospiszyl, op. cit., s. 54.

⁷¹ Por. I. Pospiszyl, op. cit., s. 54.

wiążą się zachowania o różnym stopniu nasilenia, mogące przyjmować rozmaite postacie. Przeważnie ujawniają się w formie nieprzychylnych wypowiedzi, opinii na temat innych jednostek. Szyderstwo, pogarda, ataki fizyczne, dyskryminacja, a nawet działania eksterminacyjne również charakteryzują zachowania charakterystyczne dla uprzedzeń⁷². P.G. Zimbardo i M. R. Leippe uzupełniają je o zachowania tj. skłonności do unikania, kontrolowania oraz dominacji wobec „innych”⁷³. Na poziomie poznawczym uprzedzenia przejawiają się w bezpodstawnych sądach, niesprawiedliwych przekonaniach, opartych jedynie na irracjonalnym myśleniu społeczeństwa, nie na indywidualnym doświadczeniu jednostki. Mądrzycki powołując się na G.W. Allporta twierdzi, że osoba uprzedzona wobec konkretnego obiektu tak naprawdę nigdy nie miała z nim kontaktu, a jeżeli doznała jakichkolwiek krzywd ze strony drugiej osoby ma tendencję do uogólniania, przypisywania wszystkim jednostkom danej grupy te same, zazwyczaj negatywne cechy⁷⁴. Jeżeli jeden człowiek dopuści się czynu karalnego, wszystkim współtworzącym z nim grupę, ludzie uprzedzeni przypisują predyspozycję do kryminalnych postępów⁷⁵. Również na rodzinę, z której pochodzi człowiek mający konflikt z prawem, patrzy się z uprzedzeniem, podejrzliwością. Nawet małe dzieci traktuje się z perspektywy potencjalnego, przyszłego przestępcy. Na poziomie emocjonalno – motywacyjnym uprzedzenia związane są z negatywnymi dążeniami, pragnieniami oraz takimi uczuciami, jak: lęk, niechęć, nienawiść, wrogość, antypatia itp.⁷⁶. Stangor, Sullivan i Ford odkryli, że predykatorem negatywnych uprzedzeń jest w głównej mierze brak pozytywnych emocji, w mniejszym stopniu zaś negatywne uczucia⁷⁷.

Pogląd utożsamiający uprzedzenie z postawą spotyka się z krytyką. Szczególnie mocno był kontestowany przez LaPiera, który dowodził, że

⁷² B. Hołyst, *Kryminologia*, s. 886.

⁷³ P.G. Zimbardo, M.R. Leippe, *Psychologia zmian postaw*, s. 291.

⁷⁴ Por. T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości*, s. 34.

⁷⁵ S.A. Rathus, *Psychologia współczesna*, s. 692.

⁷⁶ T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości*, s. 34.

⁷⁷ T.D. Nelson, *Psychologia uprzedzeń*, s. 31.

postawy ludzi nie przekładają się na ich zachowania lub są wręcz z nimi niezgodne⁷⁸.

Ważnym problemem dla omawianego zagadnienia uprzedzeń są ich przyczyny, czynniki warunkujące ich powstawanie. W tym zakresie na przestrzeni wielu lat formowały się liczne koncepcje dotyczące tego zagadnienia. Najpopularniejsze są teorie wywodzące się z tradycji humanistycznych. Źródeł kształtowania się uprzedzeń upatrywano przez pryzmat ujęcia społeczno-kulturowego, psychodynamicznego, poznawczego i teorii socjologicznych. W modelu społeczno-kulturowym najważniejsze znaczenie ma proces socjalizacji, poprzez który człowiek uczy się pewnych umiejętności społecznych zachowań, w tym także uprzedzeń. Wpływ rodziny, rówieśników, sąsiadów, czy nawet massmediów może doprowadzić do powstania, utrwalania pozytywnych bądź negatywnych wzorców⁷⁹. Dla P. G. Zimbardo i M.R. Leippe również istotne w tej kwestii są konflikty społeczne spowodowane m. innymi napływem imigrantów, zwiększeniem gęstości zaludnienia, rywalizacją o miejsca pracy, mieszkania, cenne zasoby, których ilość jest ograniczona⁸⁰. W ujęciu psychodynamicznym badacze zakładają, iż skłonność do uprzedzeń może wynikać z pewnych wewnętrznych predyspozycji jednostki, które uformowały się na podstawie specyficznych doświadczeń z przeszłości⁸¹. W podejściu poznawczym za źródła uprzedzeń uznaje się procesy przetwarzania informacji oraz kategoryzacje społeczne. Większość ludzi w sposób dychotomiczny postrzega świat społeczny, dzieląc go na kategorie „my” i „oni”. Wszyscy „obcy” są jednakowi, natomiast „swoi” stanowią bardziej zróżnicowaną grupę. S. A. Rathaus nadmienia również, że człowiek będący ofiarą uprzedzeń może stać się uprzedzony wobec innych lub wręcz przeciwnie może być bardziej skłonny do walki z owymi postawami⁸². Stwierdził, że „uprzedzenia towarzyszą ludzkim dzieciom od samych początków i nie wygląda na to, by jakiś cudowny

⁷⁸ T.D. Nelson, *Psychologia uprzedzeń*, s. 31.

⁷⁹ Por. I. Pospiszyl, s. 56.

⁸⁰ P.G. Zimbardo, M.R. Leippe, *Psychologia zmian postaw*, s. 293.

⁸¹ Por. I. Pospiszyl, s. 57.

⁸² Por. S.A. Rathaus, *Psychologia współczesna*, s. 694-695.

środek na nie był na wyciągnięcie ręki”⁸³. Nie należy jednak dawać na nie przyzwolenia, tylko trzeba się im przeciwstawiać.

W odniesieniu do procesu readaptacji społecznej byłych więźniów uprzedzenie będzie traktowane jako rodzaj postawy. Należy podkreślić, że wobec byłych więźniów bardzo często spotykamy się z uprzedzeniami – postawami nie popartymi żadnymi racjonalnymi argumentami. Toteż w kontekście mawianego zagadnienia istotne wydaje się być wyjaśnienie samego mechanizmu powstawania takiej, czy innej postawy, jak również jej utrwalania się.

3.4. Rola stereotypów i stereotypizacji w piętnowaniu jednostek

Wspomniane w poprzednim podrozdziale uwagi dotyczące ujawniających się stereotypów wymagają dodatkowej analizy z perspektywy pojawiających się w ich wyniku postaw piętnujących, czy inaczej etykietujących. Szczególnie w kontekście analizowanego procesu readaptacji społecznej skazanych – wymaga on namysłu zmierzającego do wyjaśnienia przyczyn związanych z tendencyjnym, bezkrytycznym i bezrefleksyjnym etykietowaniem niektórych jednostek. Jest to zagadnienie bardzo ważne, gdyż konsekwencje piętnowania jednostek są często destruktywne dla ich odbiorców, a także dla otoczenia społecznego, w którym funkcjonują. Stereotypowe postrzeganie ludzi z przeszłością przestępczą, jako agresywnych, brutalnych nie prowadzi do rozwiązania problemu, lecz wręcz przeciwnie wzmacnia agresję, obawy, lęk zarówno jednej, jak i drugiej strony. Stereotypy mają więc wpływ na to jak ludzie myślą o innych (przetwarzanie informacji), co do nich czują (postawy i uprzedzenia), jak się wobec innych zachowują i jak na nich reagują (dyskryminacja i samospełniające się proroctwo). Stereotypy powstają w procesie społecznego uczenia się wpływu i komunikacji, jako uzasadnienie status quo. W każdym przypadku uruchamiają tendencyjny wybór i tendencyjne przetwarzanie informacji o napiętnowanej osobie. Mogą wywołać reakcje afektywne.

Mimo licznych dyskusji na temat struktury i organizacji stereotypowych reprezentacji, jest jednomyślność w określeniu stereotypów jako

⁸³ Op. cit., s. 694.

schematów poznawczych (Hamilton, Schaller, 1996). Ludzie w obrębie danej kultury, danej społeczności przypisują poszczególnym jednostkom, czy zdarzeniom pewne charakterystyczne właściwości. A struktury poznawcze wpływają na to, jak informacje o danych osobach są kodowane, przechowywane i odzyskiwane. Procesy stereotypizowania bywają zarówno świadome, jak i nieświadome. W procesie socjalizacji jednostka przyswaja sobie określone informacje i w sytuacji, kiedy spotyka się z określoną osobą, czy okolicznościami reaguje w oparciu o reprezentowane w pamięci schematy. Bywa tak, że często jednostka sama zastanawia się nad motywami swojej reakcji: Dlaczego właśnie taka była moja reakcja? Dlaczego to powiedziałem? Często po takiej niezaplanowanej sytuacji przychodzi refleksja oparta na racjonalnych przesłankach, w wyniku której osoba przyznaje się, że jej reakcja była niewłaściwa, a wynikała właśnie z nieświadomego stereotypizowania. Np. w dzieciństwie przebywając w grupie rówieśników, skarżył się na kolegów. Rodzice, chcąc uniknąć problemów wynikających z relacji rówieśniczych, przekonywali swoje dziecko, że to inne dzieci są niegrzeczne, złe, ponieważ pochodzą z rodzin, w których rodzice piją alkohol. W dorosłym życiu, kiedy taka osoba ma problemy w relacjach z innymi – stereotypowo innych postrzega, jako źródło swoich niepowodzeń, uważając, że to oni ze względu na swoje, czy członków rodzin nałogi, zachowują się niewłaściwie. Innym przykładem dotyczącym stereotypowego postrzegania może być sytuacja, charakteryzująca się tym, że dziecko w środowisku rodzinnym słyszy wyłącznie krytyczne uwagi pod adresem osób popełniających przestępstwa, bez dokonania jakiegokolwiek analizy uwarunkowań. Będąc osobą dorosłą stereotypowo przyjmuje podobne stanowisko. Bardzo dobrze zauważalne są przejawy stereotypizacji przyjęte w następstwie obserwacji rodzinnych u niektórych studentów resocjalizacji. Często nawet nabyta przez nich wiedza w ramach wybranej specjalizacji nie pozwala na zmianę nastawienia do osób wchodzących w konflikt z prawem.

Stereotypy wpływają na przetwarzanie informacji, na postawy i uczucia oraz na zachowania wobec członków piętnowanych grup. Stereotypizacja i piętnowanie to blisko związane ze sobą procesy,

choć nie zawsze istnieje związek przyczynowo-skutkowy: stereotyp-piętno. Mają także ogromne znaczenie w podejmowaniu działań zmierzających do rozwiązywania różnorodnych problemów społecznych. Jeżeli np. w danym środowisku osoby odpowiedzialne za profilaktykę i zapobieganie przestępczości nieletnich kierują się w swojej pracy stereotypami, wówczas nie możemy oczekiwać pozytywnych efektów podjętych działań zmierzających do rozwiązania jakiegokolwiek problemu. Dlatego też bardzo istotne jest podejmowanie działań ograniczających stygmatyzację. Jedną z postulowanych metod sprzyjających eliminacji stereotypizacji jest wypieranie: „wyparcie, podobnie jak inne procesy psychiczne, może nabrać charakteru automatycznego, stać się niemal odruchowe”⁸⁴. Nawiązując do modelu poznawczego – stereotypy mogą być zmienione poprzez modyfikację schematów poznawczych. W tzw. modelu „buchalteryjnym” mówi się o aktualizacji stereotypów pod wpływem przyrostu informacji. Kontakt z zachowaniem niezgodnym ze stereotypem pozwala na jego zmianę (por. Kunda, Oleson, 1995). Natomiast model „konwersyjny” (Rothbart, 1981) zakłada, że stereotypy będą się zmieniać raczej w sposób skokowy niż przyrostowy, po przekroczeniu progu niezgodności, kiedy stereotyp przestaje być funkcjonalny (Rothbart, 1981). Jednak w większości przypadków stereotypy rozwijają się głównie poprzez społeczne uczenie się lub społeczny wpływ (Schaller, Conway, 1999), „toteż powinny być eliminowane poprzez podsuwanie alternatywnych bądź niezgodnych ze stereotypem skojarzeń”⁸⁵. W przypadku występujących stereotypów i naznaczania jednostek nieprzystosowanych społecznie uczenie się, z wykorzystaniem modelu buchalteryjnego, a więc poprzez aktualizowanie informacji, może przynieść pożądane zmiany. Ludzie muszą więcej wiedzieć na dany temat, powinni mieć możliwość bezpośrednich relacji z osobami z przeszłością przestępczą, aby przekonać się, jacy są w rzeczywistości. Należy stwarzać sytuacje po-

⁸⁴ M.J. Monteith, J.W. Sherman, P.G. Devon, Suppression as a stereotype control strategy. *Personality and Social Psychology Review*, 2. 1998, s. 71.

⁸⁵ M. Biernat, J.N. Dovidio, Piętno i stereotypy, [w:] T.F. Heatherton, R.E. Kleck, M.R. Hebl, J.G. Hull, *Społeczna psychologia piętna*, PWN, 2008, s. 113.

zwalające na bezpośredni kontakt osób stereotypizujących z osobami będącymi obiektem ich ocen. Tylko wówczas jest szansa na zdobycie pozytywnych i produktywnych doświadczeń, zdobycie informacji na temat konkretnych osób i zetknięcie się z informacjami niezgodnymi ze stereotypem. Jeżeli społeczeństwo izoluje się od osób z przeszłością więzienną, gdyż uważa ich za potencjalnych przestępców, nie zmieni swoich stereotypów zbudowanych najczęściej w oparciu o medialne, sensacyjne przekazy. Dlatego bardzo ważne jest uświadamianie społeczeństwa w zakresie poruszonego problemu – nawiązanie relacji z ludźmi z przeszłością izolacyjną.

3.5. Uwarunkowania kształtowania się postaw

Wobec powyższych rozważań dotyczących złożoności postaw możemy przypuszczać, że sam proces kształtowania się postaw jest również procesem zawiłym, rozciągniętym w czasie, na którego wpływ ma wiele czynników. Różne są źródła postaw, jak i sam przebieg ich formułowania się. Zdaniem Mądrzyckiego postawy danej jednostki powstają ogólnie, w oparciu o społeczne doświadczenie, tradycję kulturową przekazywaną przez innych ludzi, na której wzoruje się dana osoba. Postawa jest konsekwencją osobistych doświadczeń i działań. Mądrzycki wyodrębnił dwa źródła postaw:

- jako przyswajanie ich od otoczenia,
- jako kształtowanie się postaw w wyniku indywidualnych przeżyć i działań⁸⁶.

Pierwsze podane źródło – przyswajanie od otoczenia przyspiesza socjalizację, umożliwia dostosowanie się do środowiska społecznego. Przyswajanie postaw od innych następuje poprzez obserwację zachowania, a także poprzez percepcję słownych informacji. Przy czym istotną rolę odgrywają wzmocnienia, generalizacja (uogólnianie) oraz naśladowanie. Wzmocnieniami są zarówno kary, kojarzące się najczęściej z przykrymi odczuciami, jak i nagrody, wiążące się z przyjemnymi doznaniem. Jest potwierdzone, że „bardzo często przyjmujemy

⁸⁶ T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości*, s. 51.

zachowania i postawy osób nagradzanych natomiast unikamy zachowań, które są powodem kary”⁸⁷. Natomiast z generalizacją mamy do czynienia wówczas, „gdy nie pojedynczy obiekt, lecz cała gama obiektów zostaje objęta tą samą postawą”⁸⁸. Wyróżniamy następujące rodzaje generalizacji: zmysłową, uczuć i przekonań. Psychologowie społeczni najwięcej uwagi przywiązują do generalizacji emocji. Zauważają, że emocje przenoszą się na przedmioty, które wywołują określoną reakcję. Przyglądając się ludziom, poszczególne jednostki przyswajają sobie ich postawy poprzez empatię, naśladowanie, modelowanie, identyfikację.

Empatia oznacza wczuwanie się w stany psychiczne innych osób, przyjęcie perspektywy drugiego człowieka w rozumieniu jego doświadczeń życiowych. Dzięki podobnym doświadczeniom, odczuwając podobne potrzeby zbliżamy się postawą do innych, przeżywamy wraz z nimi emocje negatywne i pozytywne. Empatia jest czynnikiem wpływającym w sposób bezpośredni na kształtowanie się komponentu emocjonalnego, wzmacniającego określoną postawę. Naśladowanie to imitacja zachowań. Uczymy się norm, zasad współżycia społecznego przez naśladownictwo. Obserwując ludzi, zwłaszcza tych, którzy w naszym życiu odgrywają znaczącą rolę, wpajamy sobie, co jest ważne, a co nie⁸⁹. Przyswajamy sobie zarówno pozytywne, jak i negatywne formy zachowań. Początkowo robimy to nieświadomie, lecz z biegiem czasu nasze działania stają się coraz bardziej celowe, kształtują się sądy wartościujące, przekonania. W modelowaniu podmiot przejmuje nie tylko zachowania innych, ale i pewne tendencje uczuciowo-motywacyjne (skłonność do agresji, współdziałania). Jedni autorzy wskazują, iż wystarczy sama obserwacja zachowań, aby wystąpiło modelowanie i naśladowanie (U. Bronfenbrenner). Inni (A. Bandura, R.H. Walters) sądzą, że aby można było mówić o naśladowaniu, potrzebne są wzmocnienia pozytywne, czyli nagrody. G. Böhner i M. Wänke są zdania, że modelowane zachowania są wzmacniane tylko wówczas, gdy urzeczywistniają

⁸⁷ R.B. Cialdini, D.T. Kenrick, S. L. Neuberg, *Psychologia społeczna*, s. 104.

⁸⁸ T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości*, s. 68-69.

⁸⁹ Por. W. Domachowski, *Przewodnik po psychologii*, s. 122.

społeczne oczekiwania środowiska, natomiast karane, jeśli naruszają społecznie przyjęte normy⁹⁰.

Fundamentalne znaczenie dla powstawania postaw ma zjawisko identyfikacji. Ta forma jest o wiele trwalsza niż empatia, naśladowanie czy modelowanie, które są procesami jednorazowymi. Zauważa się, że w przypadku identyfikacji następuje pełna redukcja dystansu pomiędzy podmiotem, a drugą osobą. Jednostka identyfikująca się z drugim człowiekiem zmierza do pełnego upodobnienia się. Przejmuje zewnętrzne formy zachowań, tendencje uczuciowo-motywacyjne, wartości, poglądy. W modelowaniu również mamy do czynienia z podobnym schematem, jednak przyswajane są pojedyncze układy postępowania, natomiast w przypadku identyfikacji dana jednostka naśladowana jest pod każdym względem. Mądrzycki określa identyfikację wręcz, jako (...) zgeneralizowaną tendencję do modelowania⁹¹. Człowiek utożsamia się z różnymi osobami. W pierwszym etapie życia są to rodzice, którzy zaspokajają podstawowe potrzeby dziecka. Rodzina odgrywa priorytetową rolę w kształtowaniu światopoglądu, zachowań i postaw społecznych dzieci. Dziecko, jak „tabula rasa” jest bezkrytyczne, sugestywne, nie posiada doświadczenia społecznego. Rodzice przekazują mu zwyczaje, wierzenia religijne, normy, całe wzorce postaw, dotyczące poszczególnych osób, sytuacji, instytucji, którymi dziecko kieruje się w przyszłym życiu. Oddziaływanie rodziców na psychikę dziecka ma charakter holistyczny. W miarę dorastania dziecko wzmacnia swoje zainteresowania rodzicem tej samej płci. Identyfikuje się z nim jeszcze w większym stopniu, szczególnie, gdy rodzic ma do niego życzliwy stosunek, dba o niego i zajmuje w rodzinie wysoką pozycję. Podkreśla się nawet, że aby mogła nastąpić identyfikacja model musi przede wszystkim stanowić przedmiot miłości⁹². Właściwości te są bardzo ważne, ponieważ poprzez to, że ma je rodzic tej samej płci, co dziecko, może ono łatwiej adaptować postawy i role zgodne ze społecznie

⁹⁰ G.Böner, M. Wanke, Postawy i zmiana postaw, s. 98.

⁹¹ Por. T. Mądrzycki, Psychologiczne prawidłowości, s. 56-57.

⁹² H. Malewska, Mechanizmy socjalizacji a postawy, [w:] S. Nowak (red.), Teorie postaw, s. 248.

przyjętymi standardami. Gdy wszystko w rodzinie przebiega poprawnie proces socjalizacji jest prawidłowy, natomiast zdarza się, że uspołecznianie dziecka jest zaburzone. Jedną z przyczyn nieprawidłowego kształtowania jednostki, odbiegającego od społecznie przyjętych wzorców, są negatywne zachowania rodziców tj. alkoholizm, narkomania, przemoc, przestępczość. Z biegiem czasu człowiek utożsamia się z coraz większą grupą ludzi. Wpływy rodzicielskie często przewyciężane są przez grupy rówieśnicze, co szczególnie zauważalne jest w okresie adolescencji dziecka. W okresie „kryzysu tożsamości” to rówieśnicy stają się ważnymi modelami postaw. Choć należy podkreślić, że grupa rówieśnicza jest ważniejsza od rodzinnej tylko wówczas, jeżeli ta druga nie spełnia oczekiwań dziecka w zakresie realizacji potrzeb – zarówno tych podstawowych, jak i tych wyższego rzędu, na czele z poszukiwaniem środowiska, w którym będzie mogło zaspokoić wspomniane potrzeby. A, że często są to grupy rówieśników preferujących zachowania odbiegające od przyjętych norm i zasad społecznych, toteż dziecko przyjmuje wartości i opinie charakterystyczne dla tych grup. Przecież człowiek żyjąc w danym środowisku społecznym przyswaja sobie większość rozpowszechnionych opinii. Zwykle dotyczą one wielu różnych spraw, osób, grup narodowych, społecznych itp. Bywają przychylnie, bądź nieprzychylnie. Często mimo tego, że dotyczą tych samych spraw różnią się między sobą. W procesie przyswajania sobie przez jednostkę określonej opinii ważnymi elementami są: zwrócenie uwagi na określoną opinię, zrozumienie jej i zaakceptowanie. Powszechnie uznawane poglądy stanowią niepodważalną część doświadczenia społecznego. Ważny udział w przyswajaniu gotowych wzorców postaw, czy wartości odgrywają mass-media, które współcześnie stanowią ważny nośnik informacji społecznej. Obecnie jesteśmy ofiarami nadmiaru różnorodnych informacji, często sprzecznych i zakłamanych, które jednak nie pozostają bez wpływu na kształtowanie się postaw. Ignazio Ramonet zauważył, że „w ciągu ostatnich trzydziestu lat wyprodukowano na świecie więcej informacji niż podczas poprzednich pięciu tysiącleci, a jeden niedzielny numer „New York Timesa” zawiera więcej informacji, niż kulturalny człowiek z XVIII wieku skonsumowałby przez

całe życie”⁹³. Natomiast Eriksen zauważa, że informacji jest za dużo, a w społeczeństwie informacyjnym sztuką kluczową jest samoobrona przed 99,99 procent oferowanych informacji, których się nie pragnie”⁹⁴, a które przecież wpływają na kształtujące się postawy. Szczególny wpływ mają media, które dysponują różnymi środkami technicznymi, wywołując tym samym u widza negatywne, bądź pozytywne odczucia. Umiejętnie manipulują treścią i obrazem, aby zrealizować założony cel, wzbudzić sympatię, czy niechęć do określonych osób. Najmniej odporne są jednostki, które nie sprecyzowały swoich opinii lub ich jeszcze nie wyrobiły. Trwałość postaw ukształtowanych przez środki komunikacji społecznej ciągle pozostaje w kwestii rozstrzygnięcia. Jedni uważają, iż ludzie nie utożsamiają telewizyjnego obrazu świata z realnym, inni są zdania, iż media wpływają na postrzeganie rzeczywistości⁹⁵. W kształtowaniu postawy istotną rolę odgrywają również indywidualne doświadczenia jednostki. Człowiek nie tylko wzoruje się na cudzych przeżyciach, przekonaniach, lecz także uzupełnia je i wzbogaca o własne doświadczenia. Myers zauważa, że postawy ukształtowane na drodze osobistego doświadczenia są bardziej przemyślane, stanowcze, uświadomione oraz motywują jednostkę do aktywności w większym stopniu, niż te przyjmowane w sposób bierny⁹⁶. Mądrzycki do charakterystycznych źródeł postaw zalicza realizację zadań oraz warunkowanie uczuć. Jednostka poprzez swoją egzystencję w określonej społeczności uczy się wykonywania zadań, dostosowując je do wymagań grupy⁹⁷. Przystwaja i utrwała sobie wartości kulturowe obowiązujące w społeczeństwie, którego jest członkiem. Ważną rolę w kształtowaniu postawy odgrywa więc także kultura danego społeczeństwa. Należą do niej: twierdzenia dotyczące rzeczywistości, egzystencji, różnego rodzaju wierzenia, wzory osobowe, normy społeczne itp. Przy znacznym

⁹³ Por. Ignazio Ramonet, *La Tyrannie de la communication*, Galilée, 1999, s. 184.

⁹⁴ Thomas Holland Eriksen, *Tyrania chwili*, PIW, Warszawa 2007, s. 31.

⁹⁵ Por. K. Skarżyńska, *Wpływ telewizji na postawy i decyzje wyborcze oraz jej percepcje*, [w:] M. Lewicka (red.) *Jednostka i społeczeństwo*, s. 67-72.

⁹⁶ D.G. Myers, *Psychologia społeczna*, s. 160.

⁹⁷ Por. T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości*, s. 59-64.

oddziaływaniu czynników kulturowych jednostka nie jest w stanie samodzielnie kształtować postaw. Musi oprzeć się na budulcu postawy, jakim są wartości społeczne. Zauważamy więc, że czynniki społeczno-kulturowe odgrywają znaczącą rolę w kształtowaniu się postaw. Nie można jednak pominąć indywidualnych właściwości jednostki, do których należą: potrzeby, wiedza, inteligencja, płeć, wiek, poziom lęku. Mądrzycki przywołuje wyniki badań, które wykazały, że:

– wyższy stopień wiedzy i inteligencja sprzyjają formułowaniu się postaw adekwatnych do rzeczywistości, nie zagrożonych przesadami, stereotypami, są jednak osoby, które mimo wykształcenia kierują się uprzedzeniami;

– mężczyźni rzadziej potępiają zachowania antyspołeczne niż kobiety i częściej popełniają przestępstwa;

– człowiek dojrzały jest bardziej świadomy swych czynów, opinii, przejawianych postaw⁹⁸. Natomiast w kwestii postaw ludzi wobec przestępczości Aronson zauważył, że są one najczęściej następstwem strachu i emocji⁹⁹. Natomiast B. Wojciszke doszedł do wniosku, że „(...) postawa może wywodzić się z emocji przeżywanych w przeszłości w stosunku do jej obiektu, z przekonań człowieka o jego własnościach oraz z własnych zachowań w stosunku do tego obiektu”¹⁰⁰.

PODSUMOWANIE

Efektywność procesu readaptacji społecznej uzależniona jest od obecności i jakości kapitału społecznego. Z pewnością niski zasób kapitału społecznego, lub jego całkowity brak, nie sprzyja pozytywnemu przebiegowi procesu readaptacji społecznej. Postawy społeczne są znaczącym elementem owego kapitału. Zaprezentowane uwagi dotyczące uwarunkowań postaw społecznych w kontekście przebiegu procesu readaptacji społecznej byłych więźniów, pozwoliły na wyciągnięcie istotnych wniosków. Z pewnością na pierwszy plan wysuwa się

⁹⁸ Por. T. Mądrzycki, s. 158-179.

⁹⁹ E. Aronson, T.D. Wilson, R.M. Alert, Psychologia społeczna, s. 329.

¹⁰⁰ B. Wojciszke, Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej, t. 8, s. 185.

konieczność podjęcia działań zmierzających do wzmocnienia postaw przychylnych wobec grupy osób z przeszłością przestępczą. Zauważamy, że w tym obszarze postulowane są działania obejmujące przede wszystkim stworzenie sytuacji zmierzających do integracji społecznej. Z pewnością ważne są też indywidualne cechy osoby przystosowującej się do życia w nowych warunkach – wolnościowych. Wzajemne dopełnienie tych elementów – związanych z kapitałem społecznym i indywidualnymi cechami jednostki warunkuje efektywność procesu readaptacji społecznej.

BIBLIOGRAFIA

Ceranek-Dadas A., Neumann-Schmidtke E., [w:] T.Pilch (red.), Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2005.

Aronson E., Człowiek istota społeczna, PWN, Warszawa 1995.

Aronson E., Wilson T. D., Alert R.M., Psychologia społeczna. Serce i umysł, Zysk i S-ka, Poznań 1997.

Bielecki J., Wybrane zagadnienia psychologii, ATK, Warszawa 1990.

Biernat M., Dovidio J.N., Piętno i stereotypy, [w:] T.F. Heatherton, R.E. Kleck, M.R. Hebl, J.G. Hull, Społeczna psychologia piętna, PWN, Warszawa 2008.

Böner G., Wanke M., Postawy i zmiana postaw, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2004.

Bourdieu P., The Forms of Capital. In: Richardson J.G., ed.: Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. New York – Westport-Connecticut-London, 1986.

Bourdieu P., Wacquant L. J.D., Zaproszenie do socjologii refleksyjnej, tłum. Anna Sawisz, Oficyna Naukowa, Warszawa 2001.

Cialdini R.B., Kenrick D.T., Neuberg S. L., Psychologia społeczna, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2006.

Coleman J.S. The American Journal of Sociology, Vol. 94, Supplement: Organizations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure 1988.

Domachowski W., Przewodnik po psychologii, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.

Fukuyama F., Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu. Warszawa-Wrocław, 1997.

Fukuyama F., (2003), Kapitał społeczny. W: Harrisom L.E., Huntington S.P., (red.): Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw. Poznań 2003.

Gołdyna L., Markowska D., Stankiewicz J., Socjologia. Pojęcia, teorie, problemy, Wydawnictwo Politechniki Zielonogórskiej, Zielona Góra 2000.

Hanifan L.J., The Rural School Community Center. "Annals of The American Academy of Political and Social Science" 67.

Hołyst B., Kryminologia, LexisNexis, Warszawa 2004.

Kofta M., Percepcja społecznego konsensusu, myślenie stereotypowe, a skłonność do uprzedzeń, [w:] Lewicka M., Grzelak J. (red.), Jednostka i społeczeństwo, Podejście psychologiczne, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002.

Mądrzycki T., Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw, WSiP, Warszawa 1997.

Malewska H., Mechanizmy socjalizacji a postawy, [w:] S. Nowak (red.), Teorie postaw, PWN, Warszawa 1973.

Marody M., [w:] Domański H. i in. (red.), Encyklopedia socjologii, t. 3, Oficyna Naukowa, Warszawa 2000.

Mika S., Psychologia społeczna, PWN, Warszawa 1981.

Monteith M.J., Sherman J.W., Devon P.G., Suppression as a stereotype control strategy. *Personality and Social Psychology Review*, 2. 1998.

Myers D.G., Psychologia społeczna, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2003

Nelson T.D., Psychologia uprzedzeń, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2003.

Nowak S. (red.), Teorie postaw, PWN, Warszawa 1973.

Pospiszyl I., Patologie społeczne, PWN, Warszawa 2008.

Rathus S.A., Psychologia współczesna, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2004.

Reber A.S., Reber E.S., Słownik psychologii, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2005.

Skarżyńska K., Wpływ telewizji na postawy i decyzje wyborcze oraz jej percepcje, [w:] M. Lewicka, J. Grzelak (red.) Jednostka i społeczeństwo, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002.

Sztumski J., Czy możemy mówić o patologii społecznej? w: (red.) Sołtysiak T., Zjawiska patologii społecznej. Uwarunkowania, rozmiary, profilaktyka, prognozy. Wyd. WSP, Bydgoszcz, 1995.

Thomas Holland Eriksen, Tyrania chwili, PIW, Warszawa 2007.

Wojciszke B., Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej, Wydawnictwo Naukowe Scholar Warszawa 2009.

Zimbardo P.G., Leippe M.R., Psychologia zmian postaw i wpływu społecznego, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2004.